

سلامت معنوی در بستر عوامل اجتماعی معنویت‌افزا از نگاه نهج‌البلاغه

مهدی فانی*^۱، مصطفی اسماعیلی^۱، مرتضی عبدالجباری^۲، فروزان آتش‌زاده شوریده^۳، مرضیه کرمخانی^۴

۱- گروه معارف، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران.

۲- گروه معارف، مرکز مطالعات دین و سلامت، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران.

۳- گروه مدیریت پرستاری، دانشکده‌ی پرستاری و مامایی، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران.

۴- دانشکده‌ی آموزش پزشکی، مرکز مطالعات دین و سلامت، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، تهران، ایران.

چکیده

سابقه و اهداف: سلامت معنوی بُعدی از سلامت انسان است که در بستر عامل‌های مختلفی می‌تواند رشد کند. در متن‌های اسلامی به‌ویژه در نهج‌البلاغه می‌توان این عوامل را استخراج نمود. یکی از عامل‌های رشد دهنده‌ی سلامت معنوی، عامل‌های اجتماعی است. این پژوهش با هدف جستجوی عوامل اجتماعی معنویت‌افزا از نگاه نهج‌البلاغه انجام شده است.

مواد و روش‌ها: این مطالعه از نوع توصیفی و بر اساس تحلیل محتوا و بر پایه‌ی آموزه‌های فردی و اجتماعی نهج‌البلاغه می‌باشد. با محوریت زمینه‌های معنویت‌افزای اجتماعی انجام شده است. در این پژوهش، اسناد و متن‌های اسلامی، از جمله نهج‌البلاغه و نرم-افزارهای علوم اسلامی بررسی شده است؛ همچنین با بررسی سایت نشریات کشور، با توجه به کلیدواژه‌ی «نهج‌البلاغه»، ۵۰۰ مقاله بررسی شد که از این تعداد، ۹۷ مقاله مشابه؛ و بقیه‌ی مقاله‌ها مربوط به موضوع‌های مختلف اجتماعی، اخلاقی، ادبی، تربیتی و غیره بود که از این تعداد، چهار مقاله مربوط به حیطة‌ی سلامت و چهار مقاله به نوعی مربوط به موضوع معنویت بود؛ و تنها یک مقاله به موضوع سلامت معنوی در نهج‌البلاغه ارتباط داشت که تا حدّی مورد استفاده قرار گرفت.

یافته‌ها: براساس پژوهش حاضر، معلوم شد که حاکمیت دین و رهبری جامعه در هدایت افراد به سوی ارزش‌های اخلاقی و معنوی نقش پر رنگی دارد؛ و در کنار آن، مبارزه با فقر و بهره‌مندی جامعه از رفاه نسبی و نیز نفی تبعیض و نابرابری‌های اجتماعی و اجرای عدالت، بستری را برای حرکت جامعه به سوی ارزش‌های معنوی فراهم می‌کند.

نتیجه‌گیری: با توجه به آنچه بیان شد می‌توان چنین نتیجه گرفت که معنویت، همان‌گونه که جنبه‌ی فردی دارد، می‌تواند جنبه‌ی اجتماعی نیز داشته باشد؛ به تعبیر دیگر، هم می‌توان از جامعه‌ی معنوی سخن گفت و هم از جامعه‌ی مادی و غیرمعنوی. رفتارهای مذهبی از جمله موضوع‌هایی است که در ایجاد معنویت تأثیرگذار است. بر این اساس، هنگامی می‌توان از جامعه‌ی معنوی سخن گفت که رفتارهای مذهبی در جامعه‌ی ما فراگیر شود.

واژگان کلیدی: نهج‌البلاغه، معنویت، عوامل اجتماعی

مقدمه

جامعه را به سوی معنویت سوق دهد، در غیر این صورت معنویت در حدود فرد باقی می‌ماند.

این موضوع در مورد مفاهیم دیگری چون فرهنگ، اخلاق، بهداشت و غیره نیز مشاهد می‌شود؛ از این‌رو بدیهی است بررسی عوامل فردی و اجتماعی معنویت‌افزا مبتنی بر فهم معنای معنویت است. برای دستیابی به مفهوم معنویت (از نگاه نهج‌البلاغه) یا باید به تعریف معنویت پرداخت؛ و یا به سبب

معنویت مقوله‌ی است که تنها جنبه‌ی فردی ندارد، بلکه جنبه‌ی اجتماعی نیز دارد. به تعبیر دیگر، همان‌گونه که ما از فرد معنوی سخن می‌گوییم، می‌توانیم از جامعه‌ی معنوی نیز سخن بگوییم؛ و زمانی از جامعه‌ی معنوی سخن می‌گوییم که عامل‌هایی در درون یک جامعه وجود داشته باشد که افراد آن

را به آن نسبت می‌دهیم و دیگری فراگیر شدن آن موضوع در میان افراد جامعه است، به گونه‌ی که موضوع مورد نظر محور فعالیت‌های فردی و اجتماعی آنان قرار گیرد و نقشی مؤثر در زندگی آنان داشته باشد. در این بحث، دین، همان چیزی است که از حاکم شدن آن در جامعه سخن می‌گوییم. اگر به فرض جامعه‌ی از دین و اعتقادی صحیح و اثرگذار بهره‌مند نباشد، نوبت به فراگیری و محور شدن آن در جامعه نخواهد رسید و سخن گفتن از حاکمیت دین در چنین جامعه‌ی بیهوده خواهد بود؛ اما اگر جامعه‌ی معتقد و پایبند به اصول مذهبی وجود داشته باشد، زمینه‌ی حاکم شدن دین در شئون فردی و اجتماعی آن فراهم خواهد بود و در این حال است که می‌توان از جامعه‌ی معنوی سخن گفت، در غیر این صورت معنویت فقط در حیطه‌ی فردی و شخصی خود باقی می‌ماند. امام علی (علیه‌السلام) در نهج‌البلاغه هنگامی که از ارزش‌های حاکم در زمان جاهلیت سخن می‌گویند، آن را چنین توصیف می‌کنند: «خداوند پیامبرش را در زمانی فرستاد که مردم در فتنه‌ها گرفتار بودند؛ فتنه‌هایی که رشته‌ی دین در آن گسسته و ستون‌های ایمان و یقین متزلزل شده، اصول اساسی فطرت و ارزش‌ها دگرگون گشته، امور مردم پراکنده و متشتت شده بود و راه فرار از فتنه‌ها بسته و پناهگاه و مرجع، ناپیدا بود».

در آن روزگار، از یک سو، فتنه‌های شیاطین و وسوسه‌های هواپرستان، رشته‌های ایمان و اعتقاد و معارف دینی را پاره کرده بود و از سوی دیگر، نابسامانی سراسر جامعه را فرا گرفته بود و آتش اختلاف‌ها از هر سو زبانه می‌کشید. از همه بدتر، اینکه در چنین شرایطی نه راه فراری وجود داشت و نه پناهگاهی؛ و مردم مجبور بودند در آن محیط آلوده به انواع انحراف و گناه بمانند و در آن لجنزار متعفن دست و پا بزنند. امیرالمؤمنین (ع) سپس در ادامه می‌فرماید: «در چنین محیطی هدایت فراموش شده و گمراهی و نابینایی همه را فرا گرفته بود؛ و درست به همین دلیل خداوند رحمان معصیت؛ و شیطان یاری شد و ایمان بدون یار و یاور مانده بود». بدیهی است برای پیمودن راه اطاعت خداوند، از یک سو نور هدایت لازم است و از سوی دیگر چشم بینا. در محیطی که نه چراغ فروزانی وجود دارد و نه چشم بینایی، مردم خواه ناخواه به صورت لشکریان شیطان در می‌آیند و معصیت و گناه، سراسر جامعه را فرا می‌گیرد (۲).

امام علی (علیه‌السلام) سپس به عصر بعثت پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه و آله و سلم) و ظهور انقلاب اسلامی در جزیره‌العرب اشاره می‌کنند و نشان می‌دهند که مردم در عصر جاهلیت در چه شرایطی می‌زیستند و پیامبر (صلی‌الله‌علیه و

دشوار بودن دادن تعریفی جامع و کامل، دست‌کم می‌توان مسیر کسب معنویت را در نهج‌البلاغه مشخص کرد که این بخش دوم دشواری کم‌تری دارد.

بیش‌تر کسانی که در دنیا درباره‌ی معنویت و سلامت معنوی سخن گفته‌اند، این را پذیرفته‌اند که دین و مذهب و همچنین پایبندی به ارزش‌های اخلاقی و الهی، از عامل‌های دستیابی به معنویت است (۱). بر این اساس، گرچه تعریف سلامت معنوی کاری دشوار است، می‌توان گفت با برخورداری از اعتقادی صحیح و پایبندی به ارزش‌های دینی و اخلاقی می‌شود راه دستیابی به سلامت معنوی را هموار کرد.

مواد و روش‌ها

این مطالعه از نوع تحلیل محتوا و بر اساس آموزه‌های فردی و اجتماعی نهج‌البلاغه با محوریت زمینه‌های معنویت‌افزای اجتماعی است. برای این پژوهش اسناد و متن‌های اسلامی از جمله نهج‌البلاغه و نرم‌افزارهای علوم اسلامی بررسی شد. همچنین در پایگاه‌های اطلاعاتی فارسی شامل Magiran، SID، IranMedex، و موتورهای جستجوگر Google و Yahoo با کلید واژه‌های نهج‌البلاغه، معنویت، عوامل اجتماعی جستجو شد. در نهایت حدود ۵۰۰ عنوان مقاله مورد بررسی قرار گرفت که از این تعداد، ۹۷ مقاله با موضوع‌های مشابه؛ و بقیه‌ی مقاله‌ها مربوط به موضوع‌های مختلف اجتماعی، اخلاقی، ادبی، تربیتی و غیره بود که از این تعداد، چهار مقاله مربوط به حیطه‌ی سلامت و چهار مقاله به نوعی به موضوع معنویت نزدیک بود؛ و تنها یک مقاله منحصراً به موضوع سلامت معنوی در نهج‌البلاغه ارتباط داشت. در نهایت سایر کتاب‌ها و مقاله‌های مرتبط با این موضوع نیز مورد بررسی قرار گرفت.

یافته‌ها

شناخت عامل‌های اجتماعی

یکی از راه‌های شناسایی عوامل اجتماعی معنویت‌افزا، وجود عامل‌های فردی معنویت و فراگیر شدن آن در جامعه است. برای مثال، عبادت، نماز، دعا و نیایش همان‌گونه که می‌تواند در رفتار افراد مشاهده شود، در جامعه نیز می‌توان آن‌ها را همچون رفتاری اجتماعی دید. عواملی که می‌تواند به این فراگیری کمک نماید، این موارد است:

حاکمیت دین

هنگامی که از حاکمیت چیزی سخن می‌گوییم، لازم است به دو نکته توجه داشته باشیم؛ یکی وجود موضوعی که حاکمیت

می‌کنند و نیکان و بزرگواران کمیاب می‌شوند. مردم آن روزگار چون گرگان و پادشاهان چون درندگان، تهیدستان طعمه‌ی آنان و مستمندان چونان مردگان خواهند بود. راستی از میانشان رخت بر می‌بندد و دروغ فراوان می‌شود. با زبان تظاهر به دوستی دارند، اما در دل دشمن هستند. به گناه افتخار می‌کنند و از پاکدامنی به شگفت می‌آیند و اسلام را چون پوستینی واژگونه می‌پوشند» (۴).

رهبری جامعه

برای رسیدن به جامعه‌ی معنوی، نیازمند رهبری هستیم که ضمن استفاده از برنامه‌ی مؤثر، افراد را به معنویت و زندگی معنوی سوق دهد. در بخش قبل یادآور شدیم که در زمان جاهلیت مردم به دلیل فرو رفتن در جهل و نادانی و نداشتن رهبری صالح، از معنویت بی‌بهره بودند و با ظهور پیامبر (صلی‌الله علیه وآله و سلم) و به‌دست گرفتن مدیریت جامعه، مردم به سوی ارزش‌های معنوی حرکت کردند و جامعه‌ی معنوی را رقم زدند. اما در زمان تسلط بنی‌امیه بر امت اسلامی، دوباره ارزش‌های اخلاقی و معنوی کم‌رنگ گشت و مردم از معنویت فاصله گرفتند؛ و این، علتی جز نقش رهبر جامعه در سوق دادن مردم به ارزش‌ها یا فاصله گرفتن آنان از ارزش‌ها ندارد. امام علی (علیه السلام) در نهج‌البلاغه یکی از حقوقی را که امت بر امام دارد، خیرخواهی بر می‌شمارد و می‌فرماید: «ما حق شما بر من، [نخست] این است که از خیرخواهی شما دریغ نورزم (فَأَمَّا حَقُّكَ عَلَيَّ: فَالتَّصِيحَةُ لَكُمْ)» (۵).

به نظر می‌رسد که منظور از نصیحت و خیرخواهی خالصانه‌ی امت در عبارت مذکور، همان برنامه‌ریزی کامل و همه‌جانبه برای پیشرفت و تعالی مردم در همه‌ی جنبه‌های معنوی و مادی است؛ چرا که نخستین گام در طریق خیرخواهی امت، چیزی جز برنامه‌ریزی صحیح نیست. بدین ترتیب امام و والی و زمامدار و رهبر، در درجه‌ی نخست باید برنامه‌ی صحیح و جامعی را که تأمین‌کننده‌ی منافع معنوی و مادی توده‌های مردم و سبب رسیدن آنان به کمال مطلوب باشد، تنظیم کند. این معنا در دنیای امروز از اهمیت فوق‌العاده‌ی برخوردار است و صاحبان فکر و اندیشه معتقدند مشکل‌هایی که در نظام‌های اجتماعی پیدا می‌شود، نخست به سبب نبود برنامه‌ریزی صحیح است (۶).

رفاه اجتماعی

شاید در نگاه نخست تصور شود رابطه‌ی بین مادیات و معنویات وجود نداشته باشد، ولی با نگاه عمیق مشاهده می‌کنیم که این دو رابطه‌ی تنگاتنگی با یکدیگر دارند و از راه موضوع‌های مادی می‌توان به امور معنوی راه پیدا کرد. انسان

آله و سلم) آنان را به چه افتخار و سعادت‌ی رسانید: «خداوند محمد (صلی‌الله علیه و آله و سلم) را هنگامی مبعوث کرد که هیچ کس از عرب کتاب آسمانی نمی‌خواند و ادعای نبوتی نداشت (همه‌ی آنان از دعوت انبیا دور مانده بودند و از کتاب‌های آسمانی محروم و در گرداب شرک و کفر غوطه‌ور بودند)».

حضرت سپس روشن می‌سازند که آنان در پرتو انوار وحی و نبوت و طلوع آفتاب عالم‌تاب اسلام به کجا رسیده‌اند: «و مردم را تا سر منزل سعادتشان سوق داد و به محیط رستگاری و نجات رسانید؛ و در ادامه می‌فرمایند که نه تنها آنان را از شرک و کفر و انحراف‌های عقیدتی رهایی بخشید و فساد اخلاق و ظلم و بی‌عدالتی را از میان آنان برچید، بلکه قدرت و حکومت و تمدن درخشانی را نیز برایشان فراهم ساخت. از این‌رو است که حضرت در ادامه‌ی سخن می‌افزایند: «نیزه‌های آنان صاف و (در مسیر صحیح) پابرجا و جای پای آنان محکم شد». بدین ترتیب هم به پیروزی معنوی دست یافتند و هم به قدرت و نعمت‌های مادی؛ و این‌ها همه از برکت قیام پیامبر اکرم (صلی‌الله علیه و آله و سلم) و نزول قرآن مجید بوده است (۳).

از سخنان امام (علیه السلام) در نهج‌البلاغه و مقایسه‌ی بین وضعیت جامعه‌ی جاهلی پیش از اسلام و وضعیت اجتماعی پس از ظهور اسلام به عمل آورده‌اند، می‌توان دریافت که شرایط تحقق معنویت و به دنبال آن، سلامت معنوی، در زمان جاهلیت وجود نداشته ولی پس از ظهور پیامبر اسلام (صلی‌الله علیه و آله و سلم) و آگاه شدن مردم و فاصله گرفتن آنان از جهل و نادانی، شرایط حضور معنویت در جامعه فراهم بوده است. اما پس از رحلت پیامبر اسلام (صلی‌الله علیه و آله و سلم) و تغییر شرایط اجتماعی و تسلط خاندان بنی‌امیه بر حکومت، ارزش‌های دینی و اخلاقی دگرگون گشت و معنویت در جامعه به سستی گرایید؛ امام علی (علیه السلام) در این‌باره فرموده‌اند: «پس در آن هنگام که امویان بر شما تسلط یابند، باطل بر جای خود استوار شود و جهل و نادانی بر مرکب‌ها سوار و طاغوت زمان عظمت یابد و دعوت‌کنندگان به حق اندک و بی‌مشتری خواهند شد. روزگار چونان درنده‌ی خطرناکی حمله‌ور شود و باطل پس از مدت‌ها سکوت، نعره می‌کشد. مردم در شکستن قوانین خدا دست در دست هم می‌گذارند و در جدا شدن از دین متحد می‌گردند و در دروغ‌پردازی با هم دوست و در راستگویی دشمن یکدیگرند؛ و چون چنین روزگاری می‌رسد، فرزند با پدر دشمنی ورزد و باران خنک‌کننده، گرمی و سوزش آورد. پست‌فطرتان همه جا را پر

منطقه‌یی گمارده بودند، چنین فرمان می‌دهند: «عدالت را بگستران و از ستمکاری پرهیز کن، که ستم رعیت را به آوارگی کشاند و بیدادگری به مبارزه و شمشیر می‌انجامد» (۱۲)؛ و امام علی (علیه‌السلام) در نهایت عدالت را عاملی برای اصلاح حال مردم دانسته‌اند (۱۳).

بحث

نهج‌البلاغه که مجموعه‌یی ارزشمند از سخنان امام علی (علیه‌السلام) است، پس از قرآن، از مهم‌ترین منابع پژوهشی برای مسلمانان است. این اثر ارزشمند در بردارنده‌ی رهنمودهای ارزشمند و مفیدی است، از این‌رو، منبعی برای تحقیق و پژوهش صاحب‌نظران درباره‌ی مسائل مختلف فردی و اجتماعی به شمار می‌رفته است. بنابراین و با توجه به موضوع این پژوهش، به بررسی مقاله‌های مختلف و تا حدی مرتبط با این پژوهش پرداخته شده است. از جمله‌ی این مقاله‌ها، مقاله‌یی است که به آسیب‌شناسی زمانه‌ی حضرت علی (علیه‌السلام) و مانع‌های تحقق حکومت دینی در آن زمان پرداخته است. این مقاله ضمن توجه به مسائل اجتماعی، به بررسی تاریخی آن‌ها نیز اقدام کرده است (۱۴). در مقاله‌ی دیگری براساس آموزه‌های امام علی (علیه‌السلام) به مفهوم‌شناسی عدالت و نقش راهبردی آن در جامعه پرداخته شده که در جای خود بحثی اجتماعی است (۱۵). در مقاله‌ی دیگری نیز به موضوع عدالت اجتماعی در نهج‌البلاغه توجه شده و زمینه‌ها، مانع‌ها و دستاوردهای آن برشمرده شده است (۱۶)؛ در مقاله‌یی با عنوان «معیارهای شایستگی مدیر و مدیریت از منظر نهج‌البلاغه» ضمن اینکه به موضوعی اجتماعی پرداخته شده، در عین حال به نقش مدیران در صلاح و فساد جامعه نیز اشاره شده است (۱۷). در مقاله‌ی دیگری با عنوان «تحلیل فرآیند تحول ارزش‌های اجتماعی در نهج‌البلاغه با رویکرد جامعه‌شناختی»، محقق به بررسی دگرگونی ارزش‌های اجتماعی در نهج‌البلاغه پرداخته و دلایل عمده‌ی آن را دین و شریعت، نظارت و مراقبت اجتماعی، حاکمان و فرمانروایان و هواهای نفسانی معرفی کرده است (۱۸).

بشر امروز با وجود پیشرفت‌های سریع و حیرت‌آور در زمینه‌ی پیشگیری، درمان و کنترل بیماری‌ها، به علت تکیه نکردن بر آموزه‌های پیامبران در زمینه‌ی اخلاق، معنویت و روابط سالم انسانی، از بحرانی که سلامت جسم و روح و روان او را به خطر افکنده، رنج می‌برد. در این پژوهش راه نجات از این بحران، بازگشت به آموزه‌های پیامبران و دین‌های آسمانی و در رأس آن‌ها، اسلام، معرفی کرده است (۱۹). پژوهشگران بر این

آمیزه‌یی است از جسم و روح و ماده و معنا و این دو از یکدیگر جدا نیست. ولی آنچه انسان را به کمال می‌رساند، جنبه‌ی روحانی و معنوی است و جسم و ماده برای او فرع است. پیامبر (صلی‌الله‌علیه و آله و سلم) در حدیثی بین مسائل مادی و معنوی ارتباط برقرار نموده و راه رسیدن به معنویات را مسیر مادیات دانسته و فرموده‌اند: «اگر نان نبود، نه نماز می‌خواندیم و نه روزه می‌گرفتیم و نه واجبات پروردگار را به جا می‌آوردیم» (۷). این بدین معنا است که اگر تغذیه‌ی مناسبی نداشته باشیم، توانایی برای عبادت خداوند نیز نخواهیم داشت. امام علی (علیه‌السلام) نیز بین امور معنوی و مادی ارتباط قائل شده و فرموده‌اند: «انجام مناسک حج و عمره، فقر را از بین می‌برد» (۸).

امام علی (علیه‌السلام) در جای دیگری فرموده‌اند: «فقر فراموشی می‌آورد»؛ زیرا فقر موجب دل‌مشغولی به مسائل مادی و تأمین هزینه‌های زندگی می‌شود، از این‌رو انسان را از توجه به معنویات باز می‌دارد (۹).

همین‌گونه که فقر در محدوده‌ی فردی خود، چنین پیامدی را به دنبال دارد، در حیطه‌ی اجتماعی نیز چنین نتیجه‌یی را خواهد داشت. جامعه‌ی فقیر که تمام دغدغه‌ی افراد آن به دست آوردن حداقل‌های زندگی مادی است و برای تأمین هزینه‌های زندگی، از آسایش و آرامش بی‌بهره‌اند، فرصت کم‌تری برای پرداختن به معنویات دارد و چه بسا افراد آن برای تأمین نیازهای خود به راه‌های نادرست کشیده شوند؛ گرچه غوطه‌ور شدن در مادیات نیز ممکن است حالت غفلت برای انسان بیاورد. بنابراین، همواره حالت تعادل در کسب مادیات و توجه به معنویات باید لحاظ شود.

امام علی (علیه‌السلام) به خطر فقر در راه کسب معنویات اشاره کرده‌اند و به فرزند خویش، محمد بن حنفیه، فرموده‌اند: پسرم، از فقر و تنگدستی درباره‌ی تو نگرانم؛ بنابراین، از فقر و تنگدستی به خدا پناه ببر، زیرا فقر موجب نقص دین و سرگردانی عقل و ایجاد دشمنی می‌شود (۱۰).

عدالت اجتماعی

از مجموع سخنان و سیره‌ی امام علی (علیه‌السلام) این‌طور استفاده می‌شود که برقراری عدالت و کاهش نابرابری‌ها و تبعیض‌های نابجا در جامعه، زمینه را برای سوق دادن مردم به ارزش‌های معنوی فراهم می‌کند. امام علی (علیه‌السلام) درباره‌ی اهمیت عدالت در جامعه و تأثیر آن فرموده‌اند: «خداوند مقرر فرموده که عدل ستون زندگانی مردم و سبب پاکی از ستمکاری‌ها و گناهان و نیز روشن‌کننده‌ی چراغ اسلام باشد» (۱۱). ایشان به یکی از حاکمانی که به

جامعه در هدایت افراد به سوی ارزش‌های اخلاقی و معنوی، پرننگ خواهد بود. در کنار این، مبارزه با فقر و نیز بهره‌مندی جامعه از رفاه نسبی و همچنین از بین بردن تبعیض و نابرابری‌های اجتماعی و اجرای عدالت، بستری را برای حرکت جامعه به سوی ارزش‌های معنوی فراهم خواهد کرد.

References

1. NakhaeiMoghadam M, Fani M. Spiritual health concept from the perspective of Nahjolbalaghe statements. Journal of Research on Religion & Health. 2016; 2(2): 59-65. (Full Text in Persian)
2. MakaremShirazi N. Send Imam Ali (PBUH): New comprehensive description of the Nahjolbalaghe; 1926. vol 1. p. 283. (Full Text in Persian)
3. MakaremShirazi N. Send Imam Ali (PBUH): New comprehensive description of the Nahjolbalaghe; 1926. vol 2. p. 296. (Full Text in Persian)
4. Imam Ali(PBUH). NajAlbalagheh, Translate by: Dashti, M. Qom: Mashhoor; 2000. vol 1. p. 283. (Full Text in Persian)
5. Imam Ali (PBUH). NajAlbalagheh, Translateby: Sobhi, S. Qom: DarAlhejreh. Sermon 34. p. 79. (Full Text in Persian)
6. MakaremShirazi N. Send Imam Ali (PBUH): New comprehensive description of the Nahjolbalaghe; 1926. vol 2 .p .345. (Full Text in Persian)
7. Koleini MY. Alkafi. Translate by: Mostafavi, J. Tehran: IslamiyehElmiyeh bookstore; 1990. vol 5. p. 73. (Full Text in Persian)
8. EbnMeisam M. Ekhtiar Mesbah Alsalekin. Mashhad: Astan Qods Razavi; 1990. p. 263. (Full Text in Persian)
9. Khansari AJ. Shrhe Ghorra-Alhekam And Dorar-Alhekam. Tehran: University of Tehran; 1980. vol. 1 . p. 15. (Full Text in Persian)
10. Imam Ali (PBUH). Naj-Albalagheh, Translate by: Arfa, K. Tehran: Feiz Kashani; 1990. vol 1. p. 1317. (Full Text in Persian)
11. Imam Ali(PBUH). Ghorra-Alhekam And Dorar-Alhekam. Translate by: Ansari Qomi, N. Tehran: Bina; 1958. vol 1. p .374. (Full Text in Persian)
12. Imam Ali(PBUH), Naj-Albalagheh, Translate by: Dashti M. Qom: Mashhoor; 2000. p. 743. hekmat. 476. (Full Text in Persian)
13. Imam Ali(PBUH). Ghorra-Alhekam And Dorar-Alhekam. Translate by: Ansari Qomi, N. Tehran: Bina; 1958. vol 1. p. 20. (Full Text in Persian)
14. Mehrnia H. The main obstacles of realization of

باورند که بین بُعدهای مختلف دین‌داری و معنویت، با سلامت جسمی، روانی و اجتماعی، رابطه‌ی مثبت وجود دارد؛ به گونه‌ی که باورهای دینی می‌تواند فرد را به کمال و تعالی و در نتیجه به سوی سلامت روانی و جسمی و در نهایت سلامت اجتماعی هدایت کند(۲۰)، از طرفی، سلامت معنوی از مهم‌ترین بُعدهای سلامت است که نقش مهمی در تأمین سعادت مادی و معنوی انسان دارد. آموزه‌های حیات‌بخش امام علی(علیه‌السلام) در نهج‌البلاغه زمینه‌ساز دستیابی به این هدف(رسیدن انسان به سعادت مادی و معنوی) است؛ سلامت معنوی در جامعه‌ی علوی به مفهوم ارتباط سالم انسان با عالم معنا و حرکت او در مسیر قرب الهی با ابزار توحید و معادباوری، وارستگی و بندگی خداوند است(۲۱). از این‌رو است که می‌بینیم امام علی(علیه‌السلام) که یک پیشوای الهی است؛ در همه‌ی عمر شریف خویش تلاش نموده تا افراد جامعه را با ارزش‌های معنوی و الهی آشنا کند.

همان‌گونه که در پژوهش‌های یاد شده، دیده شد بیش‌تر مقاله‌ها به بررسی عوامل اجتماعی و اثرگذار در جامعه پرداخته و در برخی از آن‌ها اعتراف شده که آموزه‌های دینی نقش تأثیرگذاری در بُعدهای مختلف سلامت جامعه دارد؛ ولی تفاوتی که مقاله‌ی حاضر با آن دسته از مقاله‌ها دارد، در این است که این مقاله، عوامل اجتماعی را از بُعد معنویت‌آفرینی بررسی کرده و نقش آن‌ها را در سلامت معنوی فرد و جامعه بررسی کرده است. در عین حال محدودیتی که در این مقاله وجود داشته، نبود تعریفی مورد اتفاق در موضوع معنویت و سلامت معنوی بوده است؛ ولی با وجود این محدودیت، روشن بودن برخی از مصداق‌های معنویت، ما را در شناسایی این عوامل تا حدی یاری کرده و خواهد کرد.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه بیان شد، می‌توان چنین نتیجه گرفت که همان‌گونه که معنویت جنبه‌ی فردی دارد، می‌تواند جنبه‌ی اجتماعی نیز داشته باشد؛ به تعبیر دیگر، هم می‌توان از جامعه‌ی معنوی سخن گفت و هم از جامعه‌ی مادی و غیرمعنوی. در کنار این، بیش‌تر کسانی که در دنیا از معنویت سخن گفته‌اند، این را پذیرفته‌اند که دین و مذهب و رفتارهای مذهبی همچون نماز، نیایش و ... از جمله موضوع‌هایی است که در ایجاد معنویت تأثیرگذار است. هنگامی که جامعه‌ی داشته باشیم که چنین عواملی همراه با ارزش‌های اخلاقی در آن فراگیر شود، در آن صورت می‌توانیم از جامعه‌ی معنوی سخن بگوییم. در این جهت، نقش حاکمیت دین و رهبری

Religious State in Imam Ali's Era. Philosophy of Religion. 2016; 12(3): 515-44. (Full Text in Persian)

15. Dilshad Tehrani M. The Semantics of Justice as Justice Strategy in Imam Ali's Teachings Based on Nahj-al-Balagha. The Teachings of Nahjal-Balaghah Journal. 2015; 1(1): 25-39. (Full Text in Persian)

16. Ahmadi AA. Social Justice in Nahj al-Balaghah (Contexts, Barriers, and Achievements). Marifat Journal. 2011; 20(171): 93-110. (Full Text in Persian)

17. Majidi H, Banshi M. Eligibility criteria for managers and management from the perspective of Nahjolbalaghe. Journal of Islamic Studies in Education. 2011; 2(3): 48-219. (Full Text in Persian)

18. Hoseini SH, Ayazi SMA. Analysis of the process of transformation of social values in Nahjolbalaghe a

sociological perspective. Interpretive Studies. 2010; 1(4): 35-68. (Full Text in Persian)

19. Auobi Mehrizi H. The role of enjoining good and forbidding wrong in environmental health. Rafsanjan University of Medical Sciences. 2007; 6(4): 23-30. (Full Text in Persian)

20. Mirza Mohammadi MH, FarmehiniFarahani M, Esfandiari S. The role of religious education in personal and social health. CultureIslamic University. 2011; 15(2): 20-45. (Full Text in Persian)

21. Montazer Alghaem A, Jafari F-. Pathology of the social system of spiritual health from the perspective of Quran and Nahjolbalaghe. Journal of Qur'anic Kosar. 2015; 63: 54-84. (Full Text in Persian)